

Charvátová, Kateřina

Hospodářské dvory klášterů ve světle písemných pramenů (Ke stavební podobě dvorů řádů benediktinského, premonstrátského a cisterckého)

Archaeologia historica. 1987, vol. 12, iss. [1], pp. 287-299

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/139702>

Access Date: 16. 02. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

Hospodářské dvory klášterů ve světle písemných pramenů

(Ke stavební podobě dvorů řádů benediktinského, premonstrátského a cisterckého)

KATEŘINA CHARVÁTOVÁ

Hospodářské dvory patřily ve středověku k běžnému obrazu české krajiny. Povědomí o jejich podobě však postupem doby vyprchalo, jsou nahrazeno představou dvorů barokních, které tyto staré dvory během 17. a 18. století vystřídaly.

Vzhledem k tomu, že se středověký hospodářský dvůr jako celek u nás nedochoval vůbec a i fragmentů je zachováno jen velmi málo, stává se nutností obrátit se při evokaci stavební podoby předhusitských dvorů k pramenům souvěkým a hledat odpověď na danou otázku u nich. Jedním z informačních zdrojů, které lze využít pro poznání podoby středověkých hospodářských dvorů, jsou prameny písemné.

Můj příspěvek je věnován vývoji hmotné podoby dvorů klášterních. Pro své studium jsem si zvolila dvory mužských klášterů tří řádů: benediktinského, premonstrátského a cisterckého. Záměrem práce je zjistit, pokud to prameny umožňují, vnější podobu dvorů, její vývoj a případné stavební odlišnosti dvorů jednotlivých řádů.

Rozsah tématu si vynutil omezení pramenné základny na publikované dokumenty, neboť studium všech písemných pramenů, které by mohly k dané tematice vypovídat, nepřichází již z ryze praktických důvodů v úvahu. Proto jsem se soustředila na nejstarší vrstvu dvorů, na období od 12. do 14. století. Do poloviny 14. století jsou prameny z převážné většiny přístupné v edicích; z 2. poloviny 14. století byly dosud vydány jen zlomky materiálu, naštěstí však existují pro některé kláštery listáře, jež tuto mezeru částečně zaplňují (UBG, UBH, Tadra 1904, Listy klášterů sedleckého a skalického 1357—1531—AČ 14. 380—436). Vzhledem k neúplnosti pramenné základny pro 14. století používala jsem i některé materiály mladší, pokud byly pro řešení sledované tematiky relevantní.

Na tomto místě bych se ráda vyslovila k otázce terminologické. Pro hospodářský dvůr používají latinské prameny většinou označení „curia,“ jehož obdobou v písemnostech jazykově německých je termín „hof“ a v českých „dvůr“. Vedle pojmu curia vyskytuje se v latině i výraz „grangia“. Zdá se, že v našem prostředí jsou termíny curia a grangia synonyma a že výraz grangia neoznačuje nějaký specifický typ dvora. Pro synonymálnost obou pojmů svědčí jednak užívaný obrat „curia sive grangia“ (RBM IV, č. 883, s. 350; č. 1886, s. 744; RBM V/1, č. 237, s. 124; Tadra 1904, č. 81, s. 42), jednak skutečnost, že tytéž dvory jsou střídavě důraznými prameny označovány curia i gragia (např. RBM III, č. 872, s. 345; UBH č. 130, s. 146—7). Termín grangia se vyskytuje relativně hojně v listinách papežských, kdežto prameny české provenience označují mnohdy tytéž lokality slovem curia (např. CDB IV, č. 192 a, s. 352; č. 238, s. 410). Výraz grangie se nejčastěji používá pro dvory cisterckých klášterů, shledáváme se s ním však též u dvorů jiných majitelů,

např. premonstrátů (RBM V/1, č. 237, s. 124) či krále (CDB V/1, č. 475, s. 705). Termín *economia*, jež by se měl vázat ke dvorům premonstrátským, jsem nenašla vůbec.

Pro hospodářský dvůr mohou být někdy použity i výrazy jiné, které charakterizují především právní postavení statku. Mám na mysli termíny „*allodium*“ (existuje vazba „*curia sive allodium*“ — RBM V/1, č. 237, s. 123; RBM VII, č. 663, s. 403), dále „*praedium*“ (RBM IV, č. 1733, s. 692) či „*hereditas*“ (RBM III, č. 323, s. 131).

Z hlediska hmotné podoby dvorů jsou důležité dva výrazy, se kterými se v souvislosti se dvory často setkáváme, a to termíny „*propugnaculum*“ a „*municio*“. Oba představují pojmy vojenského charakteru. Ve středověké latině *propugnaculum* a *municio* jsou výrazy významově částečně synonymální. *Propugnaculum* však znamená spíše součást většího celku, opevňovacího systému, kdežto *municio* se vyskytuje častěji ve významu samostatného opevnění, tvrze. (Za laskavé sdělení děkuji dr. Z. Pospíšilové z Kabinetu pro studia řecká, římská a latinská, která mne seznámila s nepublikovanými materiály listkového katalogu latinského slovníku.)

V souvislosti s klášterními dvory objevuje se výraz *propugnaculum* ve významu součásti obranného systému dvora.

Význam termínu *municio* tak jednoznačný není. Obvykle *municio* sice znamená i v tomto případě tvrz, existuje spojení „*municio cum curia*“ (např. LE VI, č. 81, s. 150), jemuž odpovídá v českých pramenech obrat „tvrz a dvůr“ (např. AČ II, s. 185), v některých případech však *municio* může nabývat významu součásti opevnění či opevnění dvora vůbec („*municio sive curia*“ — RBM III, č. 552, s. 231). Vzhledem k absenci bližších, vysvětlujících údajů, bývá obtížné oba výrazy odlišit.

Jaká je vypovídací schopnost písemných pramenů ke studovanému tématu? S existencí dvorů se setkáváme v listinách již od 12. století, po celé 12. a 13. století však písemné prameny neposkytují téměř žádné informace o stavební podobě těchto hospodářských zařízení. První údaje se objevují až kolem roku 1300. Ze 14. století pochází informace více, ale ani ony nejsou příliš časté či příliš podrobné. Pozorujeme-li, jaký obraz dvorů nastiňují, vidíme, že jeho podobu spíše načrtávají v hrubých rysech, než aby poskytovaly podrobný popis. Maximální detaily, jež lze z písemných pramenů čerpat, jsou údaje o druzích staveb v areálu dvora zastoupených.

Vzhledem ke zmíněné neúplnosti pramenné základny nelze vyloučit, že v nepublikovaném materiálu se skrývají zprávy s větší výpovědní schopností, které by na otázku po stavební podobě dvorů daly odpověď přesnější, alespoň takové zprávy, jakou např. uvádí Graus (1957, 67) k roku 1417 pro dvůr vysehradské kapituly v Hodkovičkách.

Nicméně, zamyslíme-li se nad tím, proč jsou písemné prameny na informace o stavební stránce dvorů tak skoupé, byť jen budeme uvažovat období do poloviny 14. století, skoupé např. ve srovnání s údaji o počtu chovaného dobytka na dvorech, o množství obilí či nářadí ve dvoře uloženém, dojdeme k názoru, že středověký člověk tuto informaci nepotřeboval. Dvůr, stejně tak jako ves, byl pojem jasný, který nebylo nutno blíže vysvětlovat. Navíc byla stavební stránka dvora záležitostí více méně neměnnou ve srovnání např. s mobilním inventářem, a tudíž nenastávala potřeba její momentální stav fixovat písemným zachycením. K detailnějšímu popisu dvora docházelo jen málokdy, při příležitostech mimořádných, které z určitých důvodů popis vyžadovaly (např. při příležitosti přestavby dvora v Kaznějově na vesnici, kdy je uvedeno, komu má která stavba náležet — RBM IV, č. 1733, s. 692—4).

Uvažujeme-li o tom, proč před rokem 1300 se informace o stavební podobě dvorů nedostávají do písemných pramenů, můžeme hledat důvod této absence ve způsobu, jakým do pramenů vstupují. Příležitosti jsou v zásadě dvě. Při zlistinění změny držitele dvora (prodej, pronájem) a při písemné evidenci vlastního majetku (urbáře). První důvod souvisí se změnou klášterní ekonomiky v oblasti režijního hospodářství v návaznosti na obecný hospodářský vývoj, ke druhému dochází s pokrokem v oblasti správy. Obě tyto příčiny našly širší uplatnění až ve století čtrnáctém.

Dvory klášterů řádu benediktinského

Benediktinské kláštery vznikaly v Čechách od konce 10. století. Ač měly u nás nejdelší tradici, o jejich režijním hospodářství se dovídáme relativně nejméně. Informace, které se týkají konkrétně stavební podoby dvorů, jsou nečetné. Vztahují se převážně ke klášteru břevnovskému a jeho depandanci klášteru polického. Ojedinelá, ač mladší zpráva pochází z panství kladrubského. O ostatních klášterech víme pouze, že dvory vlastnily, bližší údaje však postrádáme.

KLÁŠTER BŘEVNOVSKÝ

Mirešice: 1296—1306, účet Bavora z Nečtin (RBM II, č. 2752, s. 1203). „Item pro cinctura curiae in Mirsechicz et propugnacula in medio curiae et garnarii eiusdem XL mar.“ Podle urbáře z roku 1406 (DRC, s. 157) patřily k tomuto dvoru pozemky v rozsahu 3 popluží.

Ruzyň: 1406, urbář (DRC, s. 159) „Curia cum municione et 5 araturas“.

Třebestovice: 1406, urbář (DRC s. 152). „...villa Trzebstowicze et curia cum 2 araturis.“ (Tamtéž, s. 178) „In villa Trzebstowicz sunt 2 arature cum municione et pratis.“

Bratkovice 1467 zástava (Sedláček 1915, č. 1791/57, s. 259) „...tvrz, dvůr a ves Bratkovice... kláštera břevnovského“.

KLÁŠTER POLICKÝ

Martínkovice: 1296—1306, účet Bavora z Nečtin (RBM II, č. 2572, s. 1202—3) „Item pro turri lapidea in villa Martini VI mar. Item pro reformatione curiae in eadem villa XV mar.“ 1406, urbář (DRC, s. 153) „Villa Martensdorf et ecclesia et curia cum 2 araturis“. (Informace o kamenné věži, kterou uvádí účet Bavora z Nečtin, je nejistá ve smyslu vztahu mezi věží a dvorem, neboť tento vztah nelze ani prokázat ani vyloučit.)

KLÁŠTER KLADRUBSKÝ

Honezovice: 1489 (AČ VIII, s. 505—6) „Dvuor poplužní, jenž slove náprava, ve vsi Honozovicích, s tvrzí, s dědinami oranými i neoranými... list starý, kterýž jest byl na tu nápravu a na dvou od opata Wernhého a konventu kladrubského...“

Dvory klášterů řádu premonstrátského

Premonstrátský řád se u nás etabloval ve 12. století. Patřil k řádům reformním, u nichž se kladl zvýšený důraz na ekonomickou stránku klášterního života. Z písemných pramenů vyplývá, že jednotlivé premonstrátské kanonie v Čechách vlastnily řadu hospodářských dvorů, které provozovaly ve vlastní režii. Bližší údaje o těchto dvorech se dovídáme zejména z urbáře kláštera

strahovského z roku 1410. Urbář představuje strahovskou državu jako hospodářsky vyspělé panství s rozvinutým systémem dvorů, byť již ve fázi počínající rezignace na režijní hospodářství (Nový 1963). Další informace pocházejí ojedinelé z panství litomyšlského a tepelského.

KLÁŠTER STRAHOVSKÝ

Chýně: 1410, urbář (DRC, s. 236). „...propugnaculum pulcrum et firmum et alia aedificia, domus et horreum lateribus coopertum... Item aqua circumdatum, sex piscinis. Item sunt alie 3 piscine ibidem in curia et in ortu.“

Mněš: 1410, urbář (DRC, s. 279) „...due arature cum curia et fossato circum propugnaculum.“

Tryskovic: 1410, urbář (DRC, s. 287) „...una curia cum propugnaculo et 3 bonis araturis cum una piscina et fossato circum propugnaculum.“

KLÁŠTER LITOMYŠLSKÝ

Tržek: 1398 (LE VI, č. 81, s. 150) „Trzek municio cum curia de 4 araturis.“

KLÁŠTER TEPELSKÝ

Dolní Kramolín: 1319 (RBM III, č. 552, s. 231) „...municione sive curia Cremling“.

Dvory klášterů řádu cisterckého

Ze všech tří sledovaných řádů spojuje se ekonomická aktivita v oblasti režijního hospodářství nejvíce s řádem cisterckým. Podle nejstarších předpisů řádu totiž měly hospodářské dvory-grangie tvořit základ ekonomiky a cisterciákům nemělo být dovoleno pobírat žádné příjmy, jež by nevezšly z jejich vlastní práce (Lékai 1977, 295—8). Ač se na základě novějších prací ukazuje, že grangie nebyly výlučným zdrojem klášterních příjmů a že většina cisterckých klášterů vlastnila od nejstarších dob i statky rentové (Krausen 1953, Rohl 1972, Despy 1974, 1983, Ribbe 1980, Rössner 1982), přesto role dvorů byla v cisterckém řádu nezastupitelná.

Z prostředí Čech máme četné doklady režijního hospodářství cisterckých klášterů. Jednotlivé kláštery budovaly od počátku své existence hospodářské dvory, které tvořily v rámci každé državy promyšlený systém. Asi od poloviny 14. století dochází u částí klášterů k postupné rezignaci na režijní hospodářství. Kláštery rezignují na zbožní výrobu a ponechávají si jen menší množství dvorů pro vlastní obživu (Charvátová 1986).

Zpráv o vnější podobě dvorů pochází z cisterckého prostředí relativně nejvíce. Na rozdíl od informací týkajících se dvorů benediktinských a premonstrátských pocházejí spíše z listin než z urbářů. Dále lze říci, že tyto zprávy se vztahují k většímu počtu klášterství, než tomu bylo v případě řádů předcházejících.

KLÁŠTER SEDLECKÝ

Břežany: 1316 (RBM III, č. 323, s. 131) „...predictam hereditatem modo iam invenerit et in aedificiis, propugnaculum videlicet stuba...“

Ovčáry: 1437, zástava (AČ I, s. 528) „...statky kláštera sedleckého, tvrz a ves Ovčáry, dvůr...“

Libenice: 1437, zástava (AČ II, s. 185) „tvrz Libenice s dvorem a plužím“.

KLÁŠTER PLASKÝ

K a z n ě j o v : 1346 (RBM IV, č. 1733, s. 692—3) „... ad ovile nostrum ibidem in Casnaw... Ceterum prefato Petro propter ipsius locationis... propugnaculum ibidem in Casnaw cum omnibus stabulis annexis; alia vero habitacula et comoda circa ipsum propugnaculum... cellarium lapideum cum granario, quod super ipsum est, ad communitatem hominum ibidem residentium... pertinebit... Camera vero lapidea, quae refectorium dicitur, circa ipsum cellarium cum granario, quod super ipsum est, ad ovile nostrum... libere pertinebit.“

KLÁŠTER VYŠEBRODSKÝ

S k l á ř e, H o d o n i c e : 1490 (UBH č. 286, s. 361) „... in oratorii, que in grangiis monasterii Altouadensis ordinis Cisterciensis constructa sunt, scilicet in Gloszhuff... et in Hodonicz...“

KLÁŠTER ZLATÁ KORUNA

C h v a l o v i c e : 1403 (UBG, Nachtrag č. 24, s. 611) „... aedificare coeptum est sacellum in Chmalenitz et positum est fundamentum...“

KLÁŠTER ZBRASLAVSKÝ

S l a p y : 1308 (FRB IV, 166) „Bavari... ante curiam venirent cum armis, ... curiam impugnant et nisi omnia que sunt in curia dentur incendium miniantur... Scio hominem, qui tunc propugnaculum curie ascendit, ... non quidem ut pugnaret sed ut impugnantes terreret et repugnacium numerum auget.“

B ř e ž a n y : 1364 (Tadra č. 172, s. 131—2) „Wolframus Wolflini iudex Nove civitatis Prag... hereditatem suam in Brzezans, curiam araturarum cum municione... vendidit dominis abbati totique conventui monasterii Aule regie...“ 1436, zástava (AČ II, s. 184, č. 316) „... tvrz Břežany kláštera zbraslavského a ves se dvorem i poplužími...“

P o p o v i c e : 1400 (Tadra č. 245, s. 204) Král Václav IV. dává klášteru statky; mezi nimi: „... villam nostram Popowicz cum municione et curia duarum araturarum.“

N e u m ě t e l y : 1460, výplata zástavy (Tadra č. 321, s. 254) „... tvrzíště v Neumětelech s dvorem k tomu příslušným i se všemi toho tvrzíště i dvoru příslušnostmi“.

Shrnutí

Ač písemné prameny neposkytují mnoho informací, přece jen je možné dojít na jejich základě k určitým poznatkům.

Klášterní hospodářský dvůr, jak jej představují písemné prameny, byl hrazený areál, ve kterém stály objekty hospodářského, obytného a vojenského charakteru. Nejdůležitější stavbou bylo „propugnaculum“, pevná budova s vlastním opevněním, které ji vydělovalo z ostatní plochy dvora. Jeho umístění v rámci dvora nebývá obvykle udáno, jen v jednom případě prameny uvádějí, že „propugnaculum“ stálo „in medio curiae“ (RBM II, č. 2572, s. 1203). Funkce propugnacula byla zřejmě vojenská, mělo poskytovat v případě nebezpečí ochranu obyvatelům dvora. Kromě toho sloužilo propugnaculum zřejmě též i k účelům obytným („propugnaculum videlicet stuba-RBM III, č. 323, s. 131). Z dalších staveb prameny uvádějí především sýpku, jež může být někdy kamenná, dále pak stáje, chlévy a obytný dům.

Stavební materiál, z něhož byly objekty na dvorech postaveny, nebývá většinou prameny uváděn. Vzhledem k tomu, že jsou zmiňovány stavby kamenné (RBM IV, č. 1733, s. 693), lze mít za to, že většina budov byla dřevěná. O dřevěné zástavbě svědčí ostatně i obava z ohně při obléhání dvora ve Slapech (FRB IV, 166).

Jedině stavební detaily, které se podařilo z písemných pramenů zjistit se týkají střešní krytiny. Jde o střešní tašky, jež byly na jednom z dvorů strahovského kláštera použity ke krytí domu a sýpky (DRC, s. 236)..

K hospodářskému vybavení dvora patřily někdy kromě jiných objektů i menší rybníky. (např. DRC, s. 236, 287) umístěné přímo uvnitř hrazené plochy.

V základních rysech, které byly shora nastíněny (ohrazení, propugnaculum, hospodářské a obytné stavby) jeví se dvory všech tří sledovaných řádů shodnými. Dvory cistercké se od ostatních odlišují tím, že v jejich rámci mohou státi i stavby sakrální — kaple. S existencí kaplí se na cisterckých dvorech setkáváme až v 15. století (UBH č. 286, s. 361; UBG Nachtrag č. 24. s. 611), je však možné předpokládat jejich existenci již dříve (Lékai 1977, 297—8).

Dalším typem stavby zaznamenaným pouze v cisterckém prostředí je rektář uváděný ve dvoře v Kaznějově (RBM IV, č. 1773, s. 693). Vzhledem k tomu, že tento údaj je ojedinělý a navíc pochází z listiny s mimořádně dobrou výpovědní schopností, lze těžko říci, zda se jedná o záležitost skutečně mimořádnou či o věc běžnou pouze jinak prameny nezaznamenanou.

Analogie

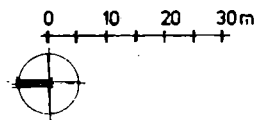
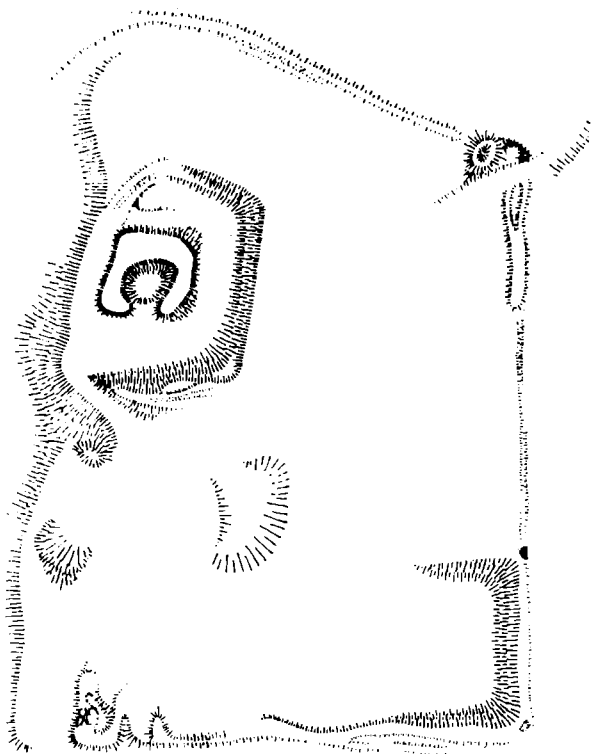
Dvory benediktinské, premonstrátské a cistercké vykazují v základních rysech (opevnění, propugnaculum, hospodářské a obytné stavby) shodu. Srovnáním s dalšími písemnými prameny vidíme, že v těchto základních rysech se shodují i se dvory jiných vrchností téže doby v Čechách. Jako příklad můžeme uvést již zmíněný dvůr vyšehradské kapituly v Hodkovičkách (Graus 1957, 67) či dvůr Mistra Jindřicha, kanovníka kostela pražského z roku 1303 v Třeboradicích (RBM II, č. 1983, s. 854 — „curiam saepedictam in Treworadicz cum omnibus aedificiis in ea nunc existentibus, videlicet novo propugnaculo bono fossato munito, duobus horreis, stuba nova, domo bubulci, stabulis...“) nebo dvůr sakristiana kostela pražského ve Velké Vsi z počátku 15. století (SA IV, č. 56, s. 95 — „item nota turris maior et etiam minor una cum stuba in municione sunt bene tecta... Item granarium cum tegulis est bene tectum... et commodum cum cilindris bene tectum... et stabulis animalium et horreo, illa omnia sunt bene reformata et tecta).

Na základě těchto informací můžeme říci, že propugnaculum byla patrně stavba věžovitá (turris lapidea in medio curae sita—Graus 1957, 67) a že se počátkem 15. století mohlo nacházet v rámci dvora těchto věží i více. (SA IV, č. 56, s. 95). Dále údaje o neklášterních dvorech upřesňují druhy staveb, které se na dvorech nacházejí (porta, domus bubulci, domus coloni—RBM II, č. 1983, s. 854; Graus 1957, 67) i některé stavební detaily, zejména střešních krytin se týkající (SA IV, č. 56, s. 95; Graus 1957, 67).

K jakému výsledku dojdeme porovnáním obrazu hospodářských dvorů získaných na základě písemných pramenů s prameny archeologickými? V posledních letech byly skupinou pracovníků shromážděných kolem Západočeského muzea v Plzni povrchovým průzkumem zjištěny dva pravděpodobně cistercké dvory z písemných pramenů neznámé.

První z nich Třebekov, katastrální území Jarov, okres Plzeň-sever (obr. 1)

(Anderle, Rožmberský, Švábek 1984) byl velmi pravděpodobně majetkem kláštera plaského. Dvůr představuje prostor o rozloze 110×90 m hrazený kamennou zdí. Ústřední objekt tvoří kamenná stavba zhruba čtvercového půdorysu o straně cca 15 m s vlastním opevněním. Tato budova stála při jedné z delších stran dvora a chránila hlavní vjezd do areálu a část přístupové cesty. Kromě ní byly průzkumem zjištěny zbytky dalších staveb, z nichž část byla patrně kamenných. Dvůr byl průjezdný, kromě hlavního vchodu existoval v protilehlé stěně vchod druhý.

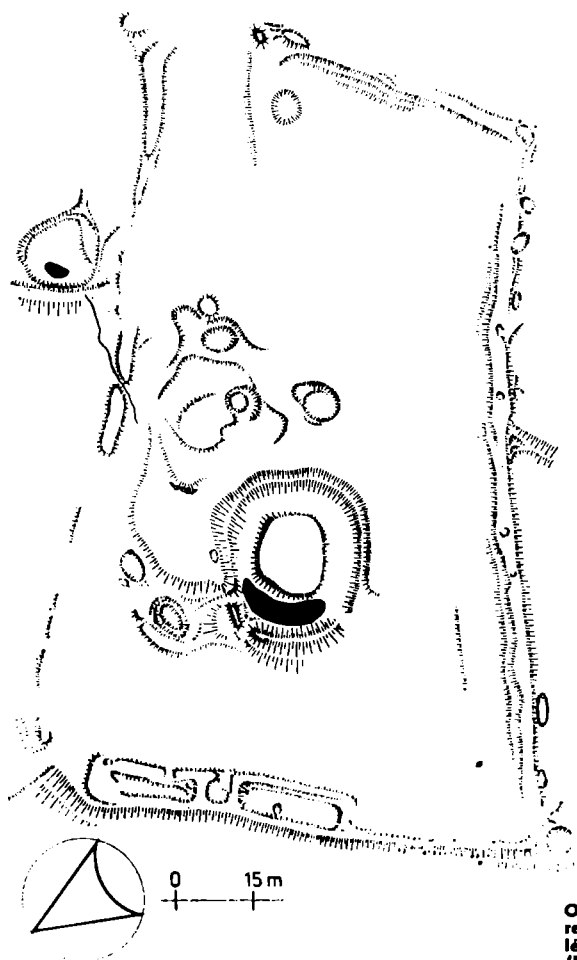

Obr. 1. Třebekov, k. ú. Jarov, o. Plzeň-sever. Povrchové reliktý zaniklého hospodářského dvora ze 14. a 15. století. (Podle Anderle, Rožmberský, Švábek 1984.)

Druhou zkoumanou lokalitou byl dvůr Džbánek, katastrální území Nebílovský Borek, okres Plzeň-jih (obr. 2) (Anderle, Rožmberský, Švábek 1985): Tento dvůr vznikl patrně ve 14. století jako režijní podnik kláštera nepomuckého. Archeologický průzkum zjistil, že dvůr měl lichoběžníkovitý půdorys značného rozsahu; kamenná zeď, která jej obklopovala, měřila 460 m. V centru areálu se nachází plochý pahorek obehnaný příkopem. Na pahorku nejsou patrné reliktý staveb. Autoři interpretují zástavbu pahorku jako nejspíše patrový srub na kamenné podezdívce. Pozůstatky dalších objektů se nacházejí jednak v blízkosti tohoto propugnacula jednak při ohrazení i obou vstupech

do dvora. Uvnitř dvora byly nalezeny zbytky malého rybníčku napájeného z velkého rybníka, který ležel vně hrazeného areálu.

Příklady dvorů známých z archeologických průzkumů ukázaly, že není rozporu mezi zjištěními archeologickými a údaji písemných pramenů. Naopak se oba tyto informační zdroje doplňují. Na základě archeologických zjištění můžeme potvrdit, že propugnaculum představovalo v rámci dvora objektu

Obr. 2. Dřábek, k. ú. Nebilovský Borek, o. Píseň-jih. Povrchové reliktý zaniklého hospodářského dvora ze 14. století. (Podle Anderla, Rožmberský, Svábek 1985.)

ústřední a můžeme upřesnit jeho obranné funkce. Dále lze z archeologických pramenů doplnit údaje o rozloze dvorů, která se zdá být značná (cca 1 ha).

Z oblasti ikonografické nacházíme analogii ve vedutě J. Willenberga znázorňující plaský klášter (obr. 3). Tato kresba z počátku 17. století zachycuje v rámci kláštera také jeho hospodářský dvůr. Vzhledem k absenci přestaveb v období pohusitském, je tento dvůr zobrazen ještě ve své gotické podobě (Sommer 1983, 536—7). Na kresbě je patrný rozlehlý hospodářský okrsek obehnaný zdí, v severním rohu zpevněný gotickou věží. (Podle stavebního průzkumu vznikla věž v 1. třetině 14. století — Pavlík, Líbal 1980, 515—18).

V jihozápadní straně ohrazení vidíme bránu; vnitřní plochu zčásti zaplňují budovy, zčásti je volná.

Závěry

Domnívám se, že tento typ dvora, dokumentovaný prameny písemnými, archeologickými i ikonograficky, představuje ve 14. století universální režijní zařízení, jehož podoba se neváže na určitou vrchnost. Územní rozšíření dvora s propugnaculem by si zasloužilo podrobnější studium, zatím na základě ojedinelých analogií (Wiswe 1953, 79—81; Scholkmann 1978, obr. 57a) můžeme říci, že jeho výskyt zahrnoval kromě Čech i různé oblasti Německa. V Čechách je tento typ dvora doložen ve 14. a 15. století. Vzhledem k tomu, že ve své hotové podobě se představuje již na přelomu 13. a 14. století, lze vznik tohoto dvora předpokládat dříve. Jak hluboko do 13. století jej můžeme posunout, zatím není jasné. Horní hranice výskytu sledována nebyla.

Obr. 3. Hospodářský dvůr v areálu plaského kláštera na veduté J. Willenberga z poč. 17. století.

Vzhledem k velkorysosti založení těchto dvorů můžeme soudit, že byly budovány jako centra zbožní výroby. Pro jejich označení zdá se mi být vhodný termín navržený Z. Smetánkou, a to dvory „podnikatelské“ (Smetánka, Klápště 1981, 449; Chotěbor, Smetánka 1985, 51).

Vedle dvoru „podnikatelského“ dosvědčují písemné prameny ve 14. století další typ, charakterizovaný jako „municio cum curia“ (např. LE VI, č. 81, s. 150) čemuž odpovídá český ekvivalent „tvrz a dvůr“ (např. AČ II, s. 185). Bližší informace o podobě tohoto typu dvora z písemných pramenů známy nejsou. Na jejich základě můžeme jen soudit, že tvrziště leželo mimo vlastní areál dvora. Na rozdíl od dvorů podnikatelských lze u tvrzí se dvorem předpokládat spíše, že byly založeny nižší šlechtou a do klášterního držení se dostaly druhotně (např. Tadra č. 172, s. 131—2). Nelze však vyloučit ani

možnost vzniku klášterního, např. v souvislosti s ochranou klášterních staků.

Kromě těchto dvou základních typů dvorů existovala jistě škála možností dalších, daných historickým vývojem jednotlivých lokalit (např. Dolánky na Černokostelecku — Smetánka, Klápště 1981, 448—9) na straně jedné a rozdílnou významností a vybaveností dvorů na straně druhé.

Z informací písemných pramenů jsme získali určitou představu o dvorech 14. století. O klášterních dvorech doby starší písemné prameny mlčí. Pokusme se však přesto k těmto starším obdobím říci několik vět. Budeme však mluvit pouze o dvorech cisterckých, neboť zde se, speciálně na plaském klášterství, dochovaly některé prameny umožňující nahlédnout až do 1. poloviny 13. století.

V již zmíněném hospodářském dvoře v Plastech existují dodnes zbytky románské budovy vzniklé na počátku 13. století. Z obou navržených interpretací (Pavlík, Líbal 1980, 517; Čechura, Kuthan 1980, 209; 1982, 274) je vzhledem k historickému vývoji tohoto prostoru (Sommer 1983, 436—7) pravděpodobnější interpretace tohoto objektu jako stavby hospodářské — sýpky. Jak tato sýpka vypadala? Byla to mohutná kamenná stavba zřejmě dvouprostorová, o délce 30,5 m a šířce 12 m (Pavlík, Líbal 1980, 515—8) srovnatelná s některými sýpkami známými z cisterckých grangií, např. se sýpkou v Montañon (Dimier 1974, 52—3).

Další informace, týkající se plaského klášterství, vycházejí z již vícekrát citované listiny o přestavbě dvora v Kaznějově na ves (RBM IV, č. 1733, s. 693). Tato listina popisuje stav dvora v roce 1346. Otázkou však je, kdy budovy popisované v listině vznikly. Dvůr sám je znám již v roce 1250 (CDB IV, č. 192a, s. 352). Představíme-li si popisované objekty, vidíme jednak kamennou sýpku, jejíž ekvivalent prokazatelně stál v Plasech již počátkem 13. století, jednak refektář, který s ohledem na vývoj cisterckých hospodářských dvorů (Charvátová 1986) patrně zachycuje stav starší, období, kdy klášterní dvory byly skutečně zajišťovány po pracovní stránce vlastními silami opatství. Vzhledem k tomu, že tento stav již během 13. století patrně začal ustupovat jinému hospodářskému uspořádání (robotní síly, námezdníci ap.), lze mít za to, že refektář mohl vzniknout nejspíše v raném období existence dvora, snad ještě před rokem 1250.

Souhrnně lze říci, pokud můžeme soudit z malého vzorku pramenů, že cistercké klášterní dvory mohly vzniknout již v první fázi své existence jako výstavné, stavebně náročné komplexy, které byly srovnatelné s grangiemi cisterckých klášterů v západní a střední Evropě (Roy 1973, Donkin 1978).

Toto zjištění by nemělo být překvapující vzhledem k tomu, co je známo o kvalitě cistercké architektury v Čechách. Její výtvarná úroveň se netýkala jen staveb sakrálních, ale můžeme ji pozorovat i na náhodně dochovaných fragmentech staveb profánních, nacházejících se v areálu jednotlivých klášterů (románské stavby — Nepomuk, gotické — Zlatá Koruna: Kuthan 1983, 48). Činnost cisterckých stavebních hutí se jistě neomezovala jen na vlastní prostor opatství, ale vybavovala potřebnými stavbami patrně i klášterní dvory.

Prameny a literatura

- Anderle, J., Rožmberský, P., Švábek, V. 1984: Hrad Železnice či dvůr Třebekov? Ročenka Klubu Augusta Sedláčka, Plzeň, 64—72.
— 1985: Džbánek. Ročenka Klubu Augusta Sedláčka, Plzeň, 105—111.
AČ: Archiv český, edd. F. Palacký et al. Praha 1840 sqq.

- CDB: Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae, edd. G. Fridrich et al. Pragae 1907 sqq.
- Čechura, J., Kuthan, J. 1980: Středověké stavby kláštera v Plasích, Památky a příroda 4, 203—217.
- 1982: Grangie v Plasích?, Umění 3/XXX, 273—276.
- DRC: Decem registra censuum Bohemica compilata aetatae bellum hussiticum praecedente, ed. J. Emler, Praha 1881.
- Despy, G. 1974—5: Les richesses de la terre. Citeaux et Prémontré devant une économie de profit. XIIème et XIIIème siècles. in: Problèmes d'Histoire du Christianisme V, 58—80.
- 1983: L'exploitation des curtes en Brabant du IXe siècle aux environs de 1300. In: Villa-curtis-grangia, München, 185—204.
- Dimier, A. 1974: Granges, celliers et batiments d'exploitation cisterciens, Archeologia 74, 47—57.
- Donkin, R. A. 1978: Studie in the geography of medieval England and Wales, Toronto.
- FRB IV: Chronicon aulae regiae. Fontes rerum bohemicarum, ed. J. Emler, Pragae 1884.
- Graus, F. 1957: Dějiny venkovského lidu v Čechách v době předhusitské II, Praha.
- Charvátová, K. 1987: Manorial farms of Cistercian abbeyes of medieval Bohemia. Sborník z konference Historia i kultura cystersów w Polsce i ich związki z Europa zachodnia, Poznań-Błazejewko 1985, v tisku.
- Chotěbor, P., Smetánka, Z. 1985: Panské dvory na české středověké vesnici. AH 10, 47—56.
- Krausen, E. 1953: Die Kloster des Zisterzienser Ordens in Bayern, München-Passing.
- Kuthan, J. 1983: Počátky a rozmach gotické architektury v Čechách, Praha.
- Lékai, L. J. 1977: The Cistercians. Ideals and Reality. The Kent State University Press.
- LE VI: Libri erectionum, edd. C. Borový et A. Podlaha, Pragae 1875 sqq.
- Nový, R. 1963: Strahovský urbář z roku 1410, Zápisky katedry československých dějin a archivního studia VII, 39—69.
- Pavlík, M., Líbal, D. 1980: Románská budova klášterního hospodářského dvora v Plasích, Umění XXVIII, 515—518.
- RBM: Regesta diplomatica necnon epistolaria Bohemiae et Moraviae, edd. J. Emler et al. Pragae 1882 sqq.
- Ribbe, W. 1980: Die Wirtschaftstätigkeit der Zisterzienser im Mittelalter. Agrarwirtschaft. In: Die Zisterzienser, Köln.
- Roehl, R. 1972: Plan and Reality in a Medieval Monastic Economy: The Cistercians. In: Studies in Medieval and Renaissance History vol. IX, ed. H. L. Anderson, Lincoln 83—113.
- Rössner, W. 1982: Grangienwirtschaft und Grundbesitzorganisation südwestdeutschen Zisterzienserklöster vom 12. bis 14. Jahrhundert. In: Die Zisterzienser. Ergänzungsband, Köln, 137—164.
- Roy, M. D. 1973: Les granges monastiques en France aux XIIe et XIIIe siècles, Archeologia 58, 53—62.
- Scholkmann, B. 1978: Sindelfingen/Obere Vorstadt. Eine Siedlung des hohen und späten Mittelalters. Stuttgart.
- Sedláček, A. 1915: Zbytky register králův římských a českých z let 1361—1480, Praha.
- Smetánka, Z., Klápště, J. 1981: Geodeticko-topografický průzkum zaniklých středověkých vsí na Černokostelecku, PA LXXII, 416—458.
- Sommer, P. 1983: K otázce využití novověkých písemných pramenů v archeologické praxi. Archeologia historica 8, 531—540.
- SA IV: Soudní akta konzistoře pražské, ed. F. Tadra, Praha 1898.
- Tadra, F: Listy kláštera zbraslavského, Historický archiv č. 23, Praha 1904.
- UBG: Urkundenbuch des ehemaligen cistercienserstiftes Goldenkron in Böhmen, ed. M. Pangerl, Fontes rerum austriacarum XXXVII, Wien. 1872.
- UBH: Urkundenbuch des cistercienserstiftes B. Mariae V. zu Hohenfurt in Böhmen, ed. M. Pangerl, Fontes rerum austriacarum XXIII, Wien 1865.
- Wiswe, H. 1953: Grangien niedersächsischer Zisterzienserklöster. Braunschweigisches Jahrbuch 34, 5—135.

Wirtschaftshöfe der Klöster im Lichte der Schriftquellen

(Zur Bauform der Höfe des Benediktiner-, Prämonstratenser- und Zisterzienserordens in Böhmen.)

Der Beitrag gilt der materiellen Seite der den Männerklöstern dreier Orden gehörenden Wirtschaftshöfe: den Benediktinern, Prämonstratensern und Zisterziensern. Die Arbeit will nach Schriftquellen die äußere Gestalt, die Entwicklung und allenfalls auch die Bauverschiedenheiten zwischen den Höfen der einzelnen Orden festhalten. Zeitlich umfaßt sie die Periode vom 12. bis in das 14. Jahrhundert.

Der Aussagewert der Schriftquellen zum gegebenen Thema ist nicht hoch. Die ältesten Informationen stammen erst aus der Zeit um das Jahr 1300. Das 14. Jahrhundert bietet zwar mehr Berichte, aber auch sie sind leider weder häufig noch eingehend. Die maximalen Einzelheiten, die sich aus den Schriftquellen schöpfen lassen, sind Daten über die im Rahmen des Hofes vertretenen Arten von Bauten.

Trotzdem kann man, auf Schriftquellen gestützt, zu bestimmten Erkenntnissen gelangen:

Der klösterliche Wirtschaftshof war ein umfriedetes Areal, in dem Wirtschafts-, Wohn- und militärische Objekte standen. Das wichtigste Bauwerk war das „Propugnaculum“, ein Gebäude, das meist eine eigene Befestigung besaß, die es von der übrigen Hoffläche abteilte. Die Lage im Rahmen des Hofes war variabel. Es stand „in medio curiae“, nach Analogien ist jedoch bekannt, daß es sich auch außerhalb der Umfriedung befinden konnte. Die Funktion des Propugnaculum war offenbar militärischer Art, es sollte den Hofbewohnern im Falle einer Gefahr Schutz bieten. Außerdem diente es wohl auch Wohnzwecken („propugnaculum videlicet stuba“). An weiteren Bauten erwähnen die Quellen vor allem manchmal aus Stein gebaute Speicher, Groß- und Kleinviehställe und das Wohnhaus. Das einzige Baudetail, das man aus Schriftquellen schöpfen kann, betrifft die Dachbedeckung, deren Typ ab und zu erwähnt wird (Dachziegel, nach Analogien des nichtklösterlichen Milieus auch Schindel).

In den genannten Hauptzügen (Umfriedung, Propugnaculum, Wirtschafts- und Wohngebäude) erscheinen die Höfe aller dreier Orden als gleich. Die Höfe der Zisterzienser unterscheiden sich von den übrigen dadurch, daß zu ihrer Ausstattung manchmal Sakralbauten gehörten (Kapellen). Hier und da belegen Schriftquellen im Wirtschaftshof ein Refektorium (Herrschaft der Zisterzienser in Plasy).

Den Hofotyp mit Propugnaculum gelang es auch archäologisch (Trěbekov, K.—G. Jarov, Kr. Plzeň-Nord, Abb. 1; Džbánek, K.—G. Nebílovský Borek, Kr. Plzeň-Süd, Abb. 2) und ikonographisch (Wirtschaftshof des Klosters in Plasy, Abb. 3) nachzuweisen.

Aus Vergleichen mit weiteren Schriftquellen geht hervor, daß der Hofotyp mit Propugnaculum im 14. Jahrhundert ein universales Regieunternehmen vorstellte, das nicht nur an eine bestimmte Herrschaft gebunden war. Seine Gebietsverbreitung verdiente eingehenderes Studium, nach vereinzelt Analogien kann man nur sagen, daß das Vorkommen außerhalb Böhmens auch verschiedene Gebiete Deutschlands umfaßte. In Böhmen ist dieser Hofotyp im 14. und 15. Jahrhundert belegt, und man darf ihn schon in das 13. Jahrhundert verlegen. Die Obergrenze des Vorkommens wurde nicht verfolgt.

Neben dem Hof mit Propugnaculum bezeugen die Schriftquellen im 14. Jahrhundert einen weiteren Typ, den lateinische Quellen als „municio cum curia“ charakterisieren. Jüngere tschechische Äquivalente führen „Feste und Hof“ an. Nähere Informationen über die Gestalt dieses Hofotyps sind aus Schriftquellen nicht bekannt. Nach diesen können wir nur schließen, daß die Festenstätte außerhalb des eigentlichen Hofareals lag.

Neben diesen beiden Haupttypen der Höfe existierte sicher eine ganze Skala weiterer Möglichkeiten, die durch die historische Entwicklung der einzelnen Lokalitäten einerseits und die unterschiedliche Bedeutung und Ausstattung der Höfe andererseits gegeben waren. Wie bereits erwähnt, beziehen sich die Informationen der Schriftquellen unmittelbar erst auf das 14. Jahrhundert. Erkenntnisse über ältere Zeiten kann man deshalb nur aus mittelbaren oder anderen Informationsquellen schöpfen.

Vor das Jahr 1300 läßt sich die Entstehung des Hofotyps mit Propugnaculum

verlegen. Wie tief dieser Typ in der 13. Jahrhundert reicht, ist nicht zu bestimmen. In noch ältere Zeiten, die erste Hälfte des 13. und die zweite Hälfte des 12. Jahrhunderts fällt der Aufbau der ältesten Wirtschaftshöfe der Zisterzienser. Soweit man nach den spärlichen Quellen (architektonische Überreste eines romanischen Speichers in Plasy und eines romanischen Wirtschaftsobjekts in Nepomuk, indirekte Daten schriftlicher Quellen), schließen darf, sind die Wirtschaftshöfe der Zisterzienserklöster bereits in ihrer ersten Existenzphase als monumentale, anspruchsvolle Baukomplexe entstanden, vergleichbar mit den Grangien West- und Mitteleuropas.

Über die ältesten Wirtschaftshöfe der Benediktiner- und Prämonstratenserklöster ist vorläufig nichts bekannt.

Abbildungen:

1. Třebekov, K.—G. Jarov, Kr. Plzeň-Nord. Oberflächenrelikte eines abgekommenen Hofes aus dem 14. und 15. Jahrhundert. (Nach Anderle, Rožmberský, Svábek 1985.)
2. Džbánek, K.—G. Nebílovský Borek, Kr. Plzeň-Süd. Oberflächenrelikte eines abgekommenen mittelalterlichen Wirtschaftshofs aus dem 14. Jahrhundert. (Nach Anderle, Rožmberský, Svábek 1985.)
3. Wirtschaftshof im Areal des Klosters Plasy auf einer Vedute J. Willenbergs aus dem Anfang des 17. Jahrhunderts.

